

ԱԼԲԵՐՏ ՄԱԿԱՐՅԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ԶՈՅՐԱՊԻ ՂԻՄԱՆԿԱՐՆԵՐԸ

1.

Գրիգոր Զոհրապի բոլոր ուսումնասիրողներն անխտրաբար նրա գեղարվեստական ժառանգության մեջ նորավեպերից հետո ամենից արժեքավորը համարել են գրական դիմանկարները: Ուշագրավը, սակայն, այն է, որ խոսելով նորավեպերի մասին՝ գրողին հաճախ են համեմատել եվրոպական այս կամ այն հեղինակի, առավելապես Մոպասանի հետ (ժամանակակիցներից մեկը Նույնիսկ պնդել է. «Զոհրապ իր նորավեպերով շատ ավելի բարձր է Կի տը Մոպասանեն»¹), իսկ դիմանկարների խնդրում գրեթե միաբերան մատնանշել են, որ դրանք իրենց բնույթով նորույթ էին, և հրաժարվել են որևէ զուգահեռումից²: Ահա մի քանի կարծիքներ, որ հայտնվել են գրողի կենդանության օրոք. «Բոլորովին նոր սեռի մը՝ գրական դիմաստվերների վրծինումն է, որ առաջին անգամ ըլլալով փորձած է Զոհրապ մեր մեջ»³ (Ռուբեն Զարդարյան), «Զոհրապի Ծանոթ դեմքերը նոր տեսակե ու այլապես չահեկան գրականության մը նմուշն է»⁴ (Հակոբ Զյուֆենյան.

¹ Հ.Խոճասաուան, Օրագիր, «Մանուսեն էֆեանը» Օրաթերթ, Կ.Պոլիս, 1901, մայիսի 13/5 հունիսի, թիվ 34:

² Միակ բացառությունը, այն էլ թեպետ, իր մենագրության մեջ արել է Մ.Հյուսյանը՝ գրելով. «Այդ ժանրը մշակելու համար Զոհրապը հավանաբար մղում է ստացել և՛ մեր, և՛ համաշխարհային, մասնավորապես ֆրանսիական գրականությունից» /Մ.Հյուսյան, Գրիգոր Զոհրապ, կյանքը և ստեղծագործությունը, Երևան, 1957, էջ 270-271/:

³ Ռ.Զառոդյան, Սեղրագետ. ժողովածու արդի և օտար գրականության, արծակ և ոտանավոր, բարձրագույն կարգերու համար, Կ.Պոլիս, 1911, էջ 23: Նույնը՝ Զ. Գիրք, Կ.Պոլիս, 1914, էջ 29:

⁴ Հակոբ Զյուֆենյան, Սեր վիպասանները. Գրիգոր Զոհրապ, «Հայ գրականություն», հանդես ամսօրյա, գրական, գիտական և գեղարվեստական, Ձմյուռնիա, 1912, 1/14 օգոստոսի, թիվ 1, էջ 12: Ավելի ուշ Օշականը զուսպ է արտահայտվել «Ծանոթ դեմքերի մասին»՝ նկատելով, որ դրանք «Զոհրապի փառքին երկրորդ գահավորակը եղան, չես գիտեր իրենց որ արժանիքին համար», բայց հետո եզրակացրել է. «Ծանոթ դեմքերը շարքին մեջ մեր գրականությունը գիծեր է շահած: Ո՛ր այսքան» / «Համապատկեր արևմտահայ գրականության», հ. 5, Իրապաշտները, Երուսաղեմ, 1952, էջ 173, 174/:

հետագայում՝ Օշական/, «... Սկսած է Ծանոթ դեմքերու շարքը՝ գրական մոր սեռ մը փորձելով»¹ (Հակոբ Սիրունի):

Լսենք նաև հետագա ուսումնասիրողներին.

Արշակ Ալպոյաճյան. «Նույն իսկ ինքն է հաջողած բանալ Հայ հրապարակագրության մեջ մոր էջեր, փորձելով այնպիսի սեռեր, որոնք մինչև այն ատեն ուրիշներ չէին փորձած: Այսպես, բոլորովին իրեն հատուկ, իր ստեղծագործական սեռն էր այն շարքը Ծանոթ դեմքերու, որոնց մեջ մոր ձգտումներով կը դատեր ժամանակակից գրական ու հանրային դեմքերը»²:

Մինաս Հյուսյան. «... Նորավեպերից հետո առավել արժեքավոր են «Ծանոթ դեմքեր» ընդհանուր խորագրով 1891-99թթ. (պետք է լինի 1909.- Ա.Ա.) լույս տեսած գրական դիմանկարները, որոնցով հեղինակը հիմք է դրել մի մոր սեռի մեր գրականության մեջ»³:

Ստեփան Շահպազ. «Իր Ծանոթ դեմքերո՛ր՝ իրենց տեսակին մեջ, գրական և արվեստի իմաստով ալ, ետ չեն մնար և բարձրագույն տեղերեն մին գրավելու՝ իր արտադրություններուն մեջ: Հայտնություն մը եղած էին անոնք մեր գրականության մեջ»⁴:

Համակարծիք լինելով ընդհանուր գնահատման հարցում, իրավացիորեն մատնանշելով, որ դիմաստվերները «տակավին արժանի ուշադրությունը, բուն ուշադրություն չեն ստացած»⁵ հետազոտողներից ոմանք փորձել են ցույց տալ դրանց յուրահատկությունները, մասնավորապես Մ.Հյուսյանը և Ստ. Շահպազը, իրենց մեծագրություններում առանձին գլուխներ (համապատասխանաբար՝ «Գրական դիմանկարիչը» և «Ուրվագծողը») նվիրելով, արել են շահեկան դիտարկումներ: Բայց գլխավորը, այնուամենայնիվ, անտեսվել է. չեն բացահայտված զոհրապյան դիմանկարների մորարարական բնույթը, ժանրային ինքնօրինակությունները:

¹ Գրական պատկերներ. Բ. «Գրիգոր Ջոհրապի մորավեպերը», Կ. Պոլիս, 1913, էջ 5:

² Արշակ Ա. Ալպոյաճյան. Ամհետացող դեմքեր, Գրիգոր Ջոհրապ /իր կյանքը և իր գործը/, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 117:

³ Մինաս Հյուսյան. Մշված աշխատությունը, էջ 269:

⁴ Ստեփան Շահպազ. Գրիգոր Ջոհրապ. Պեյրուք. 1959, էջ 193:

⁵ Նույն տեղում:

Այս և հարակից մի քանի խնդիրների ջննդությունն սկսեմք անհրաժեշտ մի դիտարկումով:

«Ծանոթ դեմքեր» ընդհանուր անվանումը, որ սովորաբար տրվում է Ձոհրապի դիմանկարներին, այնքան էլ ճիշտ չի արտացոլում իրողությունը: Բանը միայն այն չէ, որ Ձոհրապի 18 դիմանկարներից 14-ն են տպագրվել այդ վերնագրի տակ: Ավելի էական է, որ, մեր համոզմամբ, հեղինակը սկզբնապես շարքը չի հղացել իբրև այդպիսին: Համեմայն դեպս անդրանիկ դիմանկարը՝ «Միսաքյան», նման խորագրում չի ունեցել: Թեև մեր ձեռքի տակ չունենք «Արևելքի» այն թիվը (1891, հունիսի 8, թիվ 2219), ուր տպագրվել է այդ դիմանկարը, բայց կա նախորդածը, որտեղ տպագրված ծանուցման մեջ նշված է միայն վերնագիրը՝ «Միսաքյան»՝ առանց «Ծանոթ դեմքեր» հիշատակման: «Պուետ Խաչատուր Միսաքյան» խորագրումի ընդգծված հատվածը գրողի երկերի փարիզյան ժողովածուի («Ծանոթ դեմքեր ու պատմվածքներ», 1932) կազմողների հավելումներն են, որոնք փոխանցվել են հետագա հրատարակություններին¹: Այս վարկածի օգտին է խոսում նաև այն փաստը, որ իր աշխատության մեջ Ալպոյաճյանը, թվարկելով «Ծանոթ դեմքեր» վերնագրի տակ տպագրված դիմանկարները, դուրս է թողել Միսաքյանին նմիրվածը: Կողմնակի մի փաստ նույնպես ցույց է տալիս, որ Ձոհրապն այդ առաջին դիմանկարով յուրովի արձագանքել է Միսաքյանի մասին ավելի վաղ հրատարակված նյութերին: Դատելով Տիգրան Կամսարականի «Խաչատուր Միսաքյան» հոդվածից («Արևելք», 1891, մայիսի 11, թիվ 2196)՝ Հրանդը (Սելբոն Կյուրճյան) հավանաբար Միսաքյանի մահվան/մարտի 15/28/ առիթով

¹ Ես կերպ էլ «Միսիլ» դիմանկարում ավելացվել է «Ձառե Սաատուր» անվանումը, «Տոքթոր Տաղավարյանը» դարձել է «Տոքթոր Նազառե Տաղավարյան», «Օհաննես Լուրյանը»՝ «Յովհաննէս Լուրյան»: Բոլոր այս ուղղումներն արտացոլված են եղ. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանի հրատարակությամբ լույս տեսած Ձոհրապի երկերի ժողովածուի չորս հատորյակի Ա հատորում /Երևան, 2001/ պրոֆ. Ալբերտ Շարուրյանի աշխատասիրությամբ /այդ հատորում գետեղված դիմանկարների բնագործը պատրաստել ենք մենք/: Նշենք նաև, որ հիշյալ հրատարակության մեջ առաջին անգամ Ձոհրապի դիմանկարները ներկայացված են ամբողջությամբ /փարիզյան ժողովածուից դուրս է թողնվել «Վահան վարդապետ Տեր Սինասյան», իսկ երևանյանից՝ «Գեոր. Օրմանյան» դիմանկարները: Այսուհետև այս հրատարակությունը կնշվի ԵԺ, Ա նշումով, և էջերը ցույց կտրվեն շարադրանքում:

նույն թերթում տպագրել է իր երբեմնի ուսուցչի «կենսագրականը»՝ խանդավառման արտահայտելով վերջինիս համոզեալ: Մինչդեռ «վարժապետին աղջիկը» վեպի հեղինակը, որ նույնպես Պատվելու աշակերտներից էր, ոչ միայն բացահայտորեն ծաղրել է նրա ամձն ու վարքը, այլև քննելով նրան «իբր գրագետ, իմաստասեր ու հայկաբան»՝ հանգել միանգամայն աննպաստ հետևության. «Այս հնամուլն ապահովապես պատվական հնագետ մը պիտի ըլլար քան գրագետ մը. իր գլուխը տասնութերորդ դարուն մեջ /հառաջացեք դեռ եթե կ'ուզեք/ կ'ապրեր և ոտքերը տասնկիններորդին մեջ փարախը չվարած կենդանվո մը նման, Պատվելին եկած ինկած էր մեր ժամանակը, փոխանակ Տակիտոսի ժամանակակից ըլլալու»¹:

Ինչպես նշում է գրականության պատմաբանը, «Ձոհրապի գրիչ վերցնելու անմիջական ազդակը Կամսարականի՝ Խ. Միսաքյանին նվիրված դիմանկարն էր, որը գրական շրջաններում մեծ աղմուկ էր բարձրացրել: Գառնիկ Ֆրետոյանը համոզես էր եկել մի հատուկ հոդվածով՝ ամբողջությամբ ուղղված Կամսարականի դեմ», և Ձոհրապը դիմանկարով պատասխանել է Ֆրետոյանին²: Այս ենթադրությունը մեզ ընդունելի է թվում, քանի որ Միսաքյանի զննատման հարցում Կամսարականի ու Ձոհրապի ըմբռնումները քացարձակապես համահունչ են: Ավելացնենք մակ, որ, ինչպես երևում է Ձոհրապի «Հոմ քուլեն» հոդվածի մի ակնարկումից, իր դիմանկարը առաջ է բերել Հրանդի դժգոհությունը, որը «ամեն առիթ պատեհ կը թվի Միսաքյանի վրա կարծյացս հեղակարծ փոփոխությունը երեսի զարմելու այնպիսի եղանակով մը որ համբուրելու չափ քաղցր է ինձ»³:

«Ծանոթ դեմքեր» վերնագիրը հայտնվեց «Միսաքյանի» տպագրվելուց ավելի քան կես տարի հետո՝ 1892-ի հունվարին՝ «Բյուզանդ Քեչյան» դիմանկարի հետ, ու մնաց որպես շարքի ընդհանրական անվանում: Գրողի ներկայացրած դեմքերը՝ բանտեղծ, գիտնական, հրապարակագիր, խմբագրապետ, հոգևորական, բժիշկ, մանկավարժ և ուրիշներ, իսկապես

¹ Հոդվածի ընդօրինակությունը տես ԳԱԹ, Տ. Կամսարականի ֆոնդ, ք. 12, էջ 1-41:

² Հակոբ Մառգարյան, Տիգրան Կամսարական. կյանքը և ստեղծագործությունը, Երևան, 1984, ԳԱ հրատ., էջ 243:

³ «Առևելք», օրագիր ազգային քաղաքական, Կ.Պոլիս, 1891, հունիսի 17, թիվ 2226:

հասարակությանը քաջածանոթ գործիչներ էին: «Գաբրիել Սևյան», «Օգսեն Խոճասարյան» և «Օհաննես Նուրյան» դիմանկարները Ձոհրապը գետեղել է «Անծանոթ դեմքեր», «Մոռցված դեմքեր» և «Անհետացած դեմքեր» վերնագրերի տակ: «Անծանոթ դեմքեր» անվանումը վրիպակ չէ, ինչպես կարծել է Ա. Ալպոյաճյանը¹: Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության երբեմնի սքեմավոր, ապա բժշկության վարդապետ, նավատորմի բժիշկ, Առողջապահական ժողովի ու կայսերական խորհրդի անդամ Գաբրիել Սևյանը (1822-1905) նույնպես հանրածանոթ էր, բայց անծանոթ էր իբրև բանաստեղծ, ինչի առիթով էլ գրված է դիմանկարը: Ժամանակին «մեծ խմբագրապետի» համարում ունեցող Օգսեն Խոճասարյանը հետագայում մոռացվել էր, և Ձոհրապը նրա մահվանից 15 տարի անց փորձեց հիշեցնել նրա ծառայությունները: Գալով վերջին դիմանկարին, որ հավանաբար գրվել է դիվանագետ, Պետական խորհրդի անդամ, Երկրագործական բանկի կառավարիչ, հանրային գործիչ Հովհաննես Նուրյանի մահվան (1900) առիթով, Ձոհրապն այն հանձնել է «Մասիս» հանդեսի խմբագիր Տիգրան Արփիարյանին, բայց վերջինս իր իսկ խոստովանությամբ գրաքննությունից վախեցել է և չի համարձակվել տպագրել²: Տարիներ հետո միայն Ձոհրապը դիմանկարի վերանայած տարբերակը հրատարակեց «Ազատամարտում»:

2.

Եթե նորավիպագիր Ձոհրապը այսպես թե այնպես մատնանշել է կյանքի ընկալման իր գեղագիտական եղանակները (հիշենք ամենատարածված խոստովանությունը, «Մեծ պատահարները զիս անտարբեր կը թողուն, բայց մանր դեպքերը՝ չնչին ուրիշներու աչքին լուրջ խորհրդածություններու նյութ են ինձի») (ԵԺ, Ա, էջ 436), ապա դիմանկարիչ Ձոհրապը իր սկզբունքների վերաբերող որևէ ակնարկում չի արել: Գիշտ է, «Սիպիլը» նա անվանել է ուղվագծում (ԵԺ, Ա, էջ 466), բայց չմոռանանք, որ

¹ Տես Արշակ Ա.Ալպոյաճյան, Եշվ. աշխատության 118-րդ էջի ծանոթագրությունը:

² Տիգրան Արփիարյան «Նամակի մը առթիվ /Խմբագրական հիշատակներ/», «Ազատամարտ», օրաթերթ, Կ.Պոլիս, 1910, հունվարի 8/21, թիվ 178:

ուրվագրումն ընդհանրապես ներհատուկ է դիմանկարին և չի կարող համարվել Ձոհրապի «մենաշնորհը»: Այդ ուրույնությունը պետք է փնտրել այլ բանում:

Ձոհրապի «դեմքերի» ինքնօրինակությունը հասկանալու համար արժե դրանք բաղդատել պարոնյանական «ջոջերի» հետ, որովհետև այս երկուսն են արևմտահայ գրական դիմանկարի ամնըցակից, ժանրի հիրավի դասական վարպետները:

Ուխումնասիրողներից ոմանք ևս փորձել են զուգակշռել Պարոնյանի ու Ձոհրապի դիմանկարները, բայց արձանագրել են լոկ այն, ինչը տեսանելի է սովորական աչքով: Մ. Զյուսյանը, օրինակ, նշել է. «Ազգային ջոջերը» ու «Ծանոթ դեմքերը» բոլորովին տարբեր ժանրի երկեր են, գրված ստեղծագործական բոլորովին տարբեր սկզբունքներով: Պարոնյանի մոտեցումը իր պատկերած անձերին երգիծական է..., իսկ Ձոհրապը ներկայացնում է անձը ամբողջական, դրական և բացասական կողմերով»¹: Երկու գրողների «ստեղծագործական սկզբունքները», իրոք, այլակերպ են, բայց դա չի հանգում երգիծական ու ոչ երգիծական լինելուն: Կան ավելի բնութագրական առանձնահատկություններ:

Պարոնյանի ստեղծագործական նախանյութը «երևելի անձերու» «կենսագրություններն ընելն է» (այս իմաստով էլ երգիծաբանն իրեն համարել է կենսագիր), և հեղինակն աշխատում էր մնալ անաչառ. «... ներկայացուցած ենք անձերն այնպես, ինչպես որ են և ոչ թե ինչպես որ կ'ուզեն իրենք»²: Այնինչ Ձոհրապը դեմքերին ցուցադրում է նրանց ոչ միայն գործունեությունից, այլև արտաքինից, խառնվածքից, կենցաղից, նախասիրություններից ստացած տպավորությունների միջոցներով և բնավ էլ չի ձգտում անկողմնակալ երևալ:

Ձոհրապի վրձնած «Միսաքյան», «Օգսեն Խոճասարյան» և «Վահան Տեր Մինասյան» դիմանկարների «հերոսները» ընթերցողին ծանոթ էին «Ազգային ջոջերից»: Այդ գործերի թռուցիկ համեմատությունն անգամ երևան է բերում երկու հեղինակների մոտեցումների մամություններն ու տարբերությունները: Միսաքյանի պարոնյանական ու զոհրապյան

¹ Մինաս Զյուսյան, նշվ. աշխատությունը, էջ 271:

² Զակոբ Պարոնյան, Երկերի ժող. տասը հատորով, հ. 2, Երևան, ԶՍՄԴ ԳԱ հրատ., 1964, էջ 7:

դիմանկարներն, օրինակ, ընդհանուր շատ բան ունեն. երկուսի վերաբերմունքն էլ նրա հանդեպ միանշանակորեն բացասական է: «... Յուր պուետ ըլլալը հաստատելու համար վկա մը փնտռած է և չէ հաջողած գտնել մինչև այսօր»¹, - գրում է երգիծաբանը: «... հեք մարդը մեծահարուստ իշխանի մը շռայլությամբ իր կյանքին մեծագույն մասը վատնած էր գրականության մը համար որ իրեն կը հեռանար շարունակ ու ապերախտի վրա աշխատած ըլլալու դառնությունը կը թողուր իր սրտին», - երկրորդում է Ջոհրապը (Եժ, Ա, էջ 448): Կարելի է ասել, որ Ջոհրապի դիմանկարում քննադատությունն ավելի տարածական է, քանի որ ընդգրկում է Միսաքյանի մտավորական հետաքրքրությունների բոլոր բնամարգերը: Գրողն այն համոզման է, որ Միսաքյանի անունը «պետք է գեղչել, մեծապես գեղչել իրեն թեկնածու եղած գրագետի, համայնագետի և իմաստասերի համբավեն» (Եժ, Ա, էջ 449): Եվ, այդուհանդերձ, Միսաքյանի գործունեության մեջ Ջոհրապը նշմարում է գնահատելի մի կողմ. «Ատենով իր գրած աշխարհաբարը որուն չենք կարող չի հավնիլ այսօր իսկ, իր անունը անկորուստ պիտի պահե» (Եժ, Ա, էջ 448-449): Ինչ վերաբերում է հոճասարյանին ու Տեր Մինասյանին, ապա՝ գնահատականները բացարձակապես չեն զուգադիպում: Պարոնյանի կարծիքով՝ իբրև խմբագիր՝ հոճասարյանն իր «Օրագիր»-ում «չկա սկզբունք մը որ պաշտպանած չըլլա, չկա նաև սկզբունք մը որ հարվածած չըլլա»², մինչդեռ Ջոհրապի ընկալմամբ «Ամաթիացի հրապարակագիրը մեծ գրագետ մը չէր, բայց կրցավ մեծ խմբագրապետ մը ըլլալ», որովհետև իր գրվածքներում կարողանում էր գտնել «նորությունը, ուժգնությունը, անսովորը ու խրոխտը» (Եժ, Ա, էջ 522): Պարոնյանի պատկերացմամբ Վահան Պարտիզակցին իր գործունեությամբ հավատարիմ է մնացել իրեն տրված խեղ, այսինքն՝ ստամբակ, ստահակ, սանձարձակ մականվանը, իսկ Ջոհրապը նրա մասին խոսում է ակնհայտ հիացմունքով («իրոք հանճարեղ գրող մըն է» և այլն):

Այս ներհակ մոտեցումները դժվար չէ բացատրել: Պարոնյանը երգիծաբան էր, և ժանրի պարտադրանքով նրա գնահատումներն ավելի սուր

¹ Նույն տեղում, էջ 128:

² Նույն տեղում, էջ 250:

պետք է լինեին: Մյուս կողմից՝ Ձոհրապը վերոհիշյալ դեմքերից մեկին (Վահան Տեր Մինասյան) անդրադարձել է՝ նրա «հետպարոնյանական» գործունեությունը ևս նկատի ունենալով: Սասնավորապես, Պարոնյանը Պարտիզակցուն բնութագրել է առավելաբար իբրև հոգևորական և ոչ թե իբրև գրող կամ բանասեր, քանի որ վերջինիս աշխատությունները՝ «Հայկական հիսնյակ առակք», «Աբեղածագ. կցկտուր հիշատակներ», «Անգիր դպրություն և առակք», հրատարակվել են դիմանկարը տպագրվելուց (1880) տարիներ հետո: Իսկ Ձոհրապն առաջին հերթին նկատի է ունեցել Տեր Մինասյան գրողին¹: Անկախ այս հանգամանքներից՝ անվիճելի է մի բան. Ձոհրապը մեծ ստեղծագործող էր՝ իր ազատական, անմասնապաշար մտածողությամբ, չէր վախենում հեղինակություններից և կարող էր ընդդիմանալ տիրապետող պատկերացումներին:

Իր դիմանկարներում նա ամենից առաջ հանդես է գալիս որպես յուրատեսակ փաստաբան, որ «հերոսների» մեջ փնտրում ու գտնում է լավը, դրվատելին, բայց երբ տեսնում է վատն ու մերժելին, դառնում է դատախազ ու դատավոր, անթաքույց արտահայտում իր վերաբերմունքը, վիճում, պաշտպանում կամ մեղադրում: Հենց այս (և ոչ միայն այս) առանձնահատկությամբ էլ գրողի դիմանկարներն արմատապես զանազանվում են սերնդակիցների համաման գրվածքներից: Միանգամայն իրավացի էր Հ. Օշականը, երբ «տպավորապաշտ էջերի»՝ «Ծանոթ դեմքերի» մասին նկատում էր. «Արփիարյան, Կամսարական, որոշ չափով Բաշալյան, տիրաբարձ Չոպանյան դատումներ ունին գրադատական շեշտ նկարագրով մը: Ձոհրապ կը շեղի եղանակեն ու ֆանթեզիստ ձև մը կ'որդեգրեն ուր վիպողը, նկարներու հարդարիչը, երևույթներու դեմ ճարտար ընդհանրացնողը ուշագրավ են քան

¹ Դիմանկարի ակնարկումներից երևում է, որ Ձոհրապը դրական է վերաբերվել Տեր Մինասյանի համրային գործունեությանը («ատենով օգտակար անձ մ'էր այս վտարանդին»): Պետք է ավելացնել, որ գեղարվեստական որոշ երկերում ևս նա անուղղակիորեն համակրանքով է արտահայտվել Տեր Մինասյանի մասին. «Ասորիմ մեռնիմ» արձակում երիցուկին համարում է «ծաղիկներու Վահան վարդապետ»: Նշենք նաև, որ Ձոհրապը ժամանակին («Այսփայ», 1893, հուլիսի 17, թիվ 4000, էջ 433-434) գրախոսել է «Անգիր դպրություն և առակք» ժողովածուն ու որպես «ինքնատիպ և իսկատիպ հայկական գրականության» նմուշ՝ հանձնարարել Իզմիրյան մրցանակաբաշխության:

բուն իսկ աշխատանքը, ըսել կ'ուզեմ գրողներուն գործին ու անծին տիրական գիծերուն արտահանումը»¹:

Սիպիլի, Թովմաս Թերգյանի, Հովսեփ Յուսուֆյանի, Մաղաքիա Օրմանյանի և Ռեթես Պերպերյանի դիմանկարները բնութագրված են միայն դրականորեն: Ձոհրապը չի ժխտում մյուսների մշակութային ու գիտական վաստակը, սակայն չի հանդուրժում նրանց գործունեության սովերային կողմերը: Այսպես, նա խոստովանում է, որ Նազարեթ Տաղավարյանի աշխատություններն «ազգագուտ» են, բայց «իր երեսին ըսեմ, որ չեմ սիրեր իր գրաբարակերտ հյուսվածքները» (ԵԺ, Ա, էջ 491, 493): Նշանակալից է Ասատուրի գործը, բայց «իր աշխատությունը» (խոսքը պատմաբանասիրական հետազոտությունների մասին է.- Ալ. Մ.) ամուններու ու թվականներու ժողովածու մըն է գոր կարդացողը հին գերեզմանոցե մը դուրս ելլողի տպավորությունը կ'ունենա» (ԵԺ, Ա, էջ 506, 509):

Մասնավոր ուշադրության են արժանի «Բյուզանդ Զեյյան» և «Եղիա Տեմիրճիպաշյան» դիմանկարները, որոնք առանձնանում են իրենց գաղափարական հարցադրումներով: Հեղինակը չի մոռանում Զեյյան հրապարակախոսի ծառայությունները («Լուրջ ու ծանրախոհ հրապարակագրություն», «գրական վաստակավոր», «մեծ իմացականություն»), բայց նրան համարում է «բարոյականի և պահպանողական գաղափարներու համոզիչ ջատագով», որ սպառնիչ է բնութագրում այդ նշանավոր հրապարակախոսին: Բնորոշման ենթատեքստը հասկանալու համար հարկ է դիմել մեր հրապարակագրության ամենափայլուն արտահայտություններից մեկին՝ Ձոհրապի «Ամբարոյական գրականություն» հոդվածին, որը հեղինակը տպագրեց Զեյյանի դիմանկարը հրատարակելուց երեք շաբաթ անց: Գրողն այստեղ դատափետեց «բարոյական հավատաքննիչների» քաղքենի պատկերացումները ամբարոյականության մասին և քաջություն ունեցավ հայտարարելու, թե «ամբարոյականը միայն մարմնական զեղծմանց մեջ չի կայանար», որ կան նաև ամբարոյականության այլ դրսևորումներ ևս

¹ Հակոբ Օշական, Համապատկեր..., նշվ. հատորը, էջ 174:

(փաստաբանի, հրապարակագրի, բժշկի, հաշվենկատ ամուսնության)¹: Իրավ է. հողավաճառքը որևէ բարոյախոսի անուն չի հիշատակում, բայց ժամանակակիցները քաջ գիտեին, թե ում է նկատի ունեցել. Յր. Ասատուրը հավաստել է, թե Ձոհրապն «ուղղակի Քեչյանը կ'ընդդիմախոսեր»²:

Սկզբունքային նույն մոտեցումն է առկա նաև Տեմիրճիպաշյանի դիմանկարում: Խանդավառ, նույնիսկ ինչ-որ տեղ հիացական գնահատումներով («մեկ հատիկ է հիմակվան հայ դպրության մեջ», «քաջ հայագետ», «աշխարհաբարի այս Նարեկացին») հանդերձ՝ Ձոհրապն ընդգծում է նրա «եսասեր, եսամոլ գրականության» և «հոռետես վարդապետության» ներգործությունները երիտասարդության վրա. «Տղաքնե՛ր, որ գերեզմաններու շուրջը կը դեգերին, փոխանակ կանանց շուրջը պտղտելու. որ չարագուշակ բուերու պես կուլան, կը կոծեն..., որոնք առջի քայլեն դասալիք՝ կյանքի պայքարին մեջ, ո՛չ իրենց և ոչ մարդկության օգուտ ունին» (ԵԺ, Ա. էջ 457):

3.

Ժանրային ի՞նչ առանձնահատկություններ ունեն Ձոհրապի դիմանկարները:

Վերը արդեն նշել ենք, որ Ալպոյաճյանը դրանք համարել է «հրապարակագրական էջեր»: Այլ կարծիքի էր ճանաչված գրականագետ ու մանկավարժ Սամբրե Մատենճյանը: «Նվազ արժեքավոր չեն նաև,- գրել է նա,- պոլսահայ գրական դեմքերի մասին նրա (Ձոհրապի.- Ալ. Ս.) քննադատականները. որոնք նուրբ վերլուծելու, բնորոշելու մեծ կարողություն ցույց տալուց զատ՝ արվեստի արտադրությանց հմայք ունին իրենց արտասովոր գեղեցկության շնորհիվ»³: Այս բնորոշումների առթիվ մեր ժամանակների ուսումնասիրողը նկատել է, որ «Ձոհրապը իր դիմանկարների մեջ հանդես է գալիս իբրև հրապարակախոս, առավելապես իբրև քննադատ», սակայն գտնում է, որ «Ծանոթ դեմքեր»-ը վերածվել են երկի, գրական-

¹ Գրիգոր Ձոհրապ. Երկերի ժողովածու երկու հատորով, Կազմեց և ծանոթագրեց Մինաս Յյուսյանը, հ. 2, Երևան, 1962, էջ 297:

² Հրանտ Ասատուր. Դիմաստվերներ, Կ. Պոլիս, 1921, էջ 224:

³ Սամբրե Մատենճյան, Գրիգոր Ձոհրապ, Համընթացներ, հասարակական-գրական շաբաթաթերթ, Թիֆլիս, 1915, դեկտեմբերի 20, թիվ 1, էջ 23: Ընդգծումն իմն է:

գեղարվեստական դիմանկարի»¹։ Միանգամայն իրավացի պնդում։ Խնդրո առարկա դիմանկարները, իրոք, գեղարվեստական ստեղծագործություններ են, բայց դրանք ունեն ինքնահատուկ գծեր, որոնք, ցավոք, չեն մատնանշվել ու լուսաբանվել։

Ձոհրապի դիմանկարներն ըստ էության համառոտալսյան ստեղծագործություններ են, որոնցում առկա են ոչ միայն հրապարակախոսականն ու քննադատականը, այլև ակնարկայինը, հուշագրականը և կենսագրականը, ընդ որում այս բաղկացուցիչներից ոչ մեկը գերակայող չէ, հանդես չի գալիս ինքնագո, անկախաբար, «գտարյուն» տեսքով, այլ միակցվում է, զոդվում դառնալով տպավորությունները վերարտադրելու սոսկական միջոց։

Յրապարակագրությունը և քննադատականը, եթե դրանք հասկանանք դեմքերին հանրային չափանիշներով քննելու և գնահատելու, նրանց գործունեության աջն ու ահյակը տարբերակելու իմաստով, առկա են բոլոր դիմանկարներում (վերջինը «Օհաննես Նուրյանը», ըստ էության քաղաքական դիմանկար է։ Նուրյանը Ձոհրապի «դեմքերից» միակ քաղաքական գործիչն էր, և նրա դիմանկարը հրապարակելով համիդյան վարչակարգի տապալումից, գրաքննության վերացումից հետո, բնականաբար, պետք է քաղաքականացվեր)։ Գալով ակնարկայինին դժվար չէ նկատել, որ թեև դիմանկարներում պահպանված է ժանրի զխավոր պահանջը (ակնարկը «պատմում է... իրականում գոյություն ունեցող մարդկանց մասին, պահպանելով նրանց անվան, կենսագրության, աշխատանքի իրական գծերը»²), բայց չեն դառնում այդպիսին։

Ավելի հետաքրքրական են կենսագրական ու հուշագրական դրսևորումները։ Ձոհրապը ոչ միայն լավ ծանոթ էր «դեմքերի» կենսագրությանը, այլև նրանցից ոմանց ճանաչում էր մոտիկից, ոմանք էլ իր անձնական բարեկամներն էին. աշակերտել էր Թովմաս Թերզյանին, Յրանտ Ասատուրը իր ավագ դստեր՝ Դուրես-Նուարդի կնքահայրն էր, Յակոբ

¹ Մինաս Յուլյան, նշվ. աշխատությունը, էջ 273, 274։

² Էռուարո Տոքաշչյան, Գրականության տեսություն, Երևանի համալսարանի հրատ., Երևան, 1980, էջ 358։

Գուրգենը, Արփիար Արփիարյանը, Եղիա Տեմիրճիպաշյանը, Հովսեփ Յուսուֆյանը նրա մտերիմներն էին: Ցանկության դեպքում գրողն անշուշտ կարող էր վերհիշել ուշագրավ դրվագներ և հրապարակել տպավորիչ կենսագրական փաստեր (Յուսուֆյանն, օրինակ, ֆրանսիական Պատվո լեգեոնի ասպետ էր, Տաղավարյանը՝ Ֆրանսիայի աստղագիտական ընկերության պատվավոր անդամ և այլն): Նման նպատակի, սակայն, նա հետամուտ չի եղել: Հուշագրական տարրը նվազագույնի է հասցված և տեղ է գտել մահացածների մասին գրած դիմանկարներում միայն: Գալով կենսագրականին՝ դիտելի է, որ դիմանկարիչը խուսափում է, այսպես ասած, մերկ, տեղեկատվական բնույթի փաստերից: Եթե Պարոնյանը հավատարիմ էր մնում կենսագրական եղելություններին, բայց դրանցից բխեցնում էր երգիծական հետևություններ, ապա Ձոհրապը կենսագրական տվյալները հիշատակում է հպանցիկ, այն չափով, որքանով դրանք կարող էին ծառայել կերպարի բացահայտմանը. «Այս նախկին Վենետիկյանը՝ իր վաճական կյանքի մաքրությունը անարատ պահած է միշտ. Ս. Ղազարի մեջ վարդապետ չէ կրցած ըլլալ, բայց աշխարհական ալ մնացած չէ» («Արփիար Արփիարյան», Եժ, Ա, էջ 470-471): Կամ՝ «...սիրահոժար գացած է հոն ուր կանչած են զինքը Ազգն ու Եկեղեցին, Կարինի լեռնադաշտեն մինչև Արմաշի մենաստանը, ճշմարիտ վարդապետ մը ըլլալով ո՛չ միայն այն սուրբ օծումով զոր Եկեղեցին կը շնորհե, այլ այն ավելի սուրբ օծումովը զոր անձնվիրությունը կուտա» («Գեր. Օրմանյան», Եժ, Ա, էջ 488):

Ի դեպ, գրողը կենսագրական փաստերը երբեմն մատուցում է պարոնյանական հմարքներով: Հայտնի է, որ Արփ. Արփիարյանը ծնվել է Սամսուն նավահանգստում՝ նավի վրա: Այս փաստը դիմանկարչի վրձնի տակ ստացել է մի մեկնություն, որ հիշեցնել է տալիս «Ազգային քոջերի» հեղինակին. «Նավագնացության մը միջոցին ծովու վրա լույս տեսած այս երիտասարդը, ասկե թերևս, անդունդի վրա քալող մարդու երերուն քաղվածքը ունի ու գլխի պտույտը:

Իր անհավասար գրականությունը՝ այս ծովին պես, լի է անկումներով ու խիզախ բարձրացումներով» (Եժ, Ա, էջ 469):

Կենսագրական առումով գուցե և կարևոր չեն այնպիսի փաստեր, ինչպիսիք են ճատրակի հանդեպ Զեյյանի ունեցած հետաքրքրությունը, նարդու և բիլիարդի մեջ Հակոբ Գուրգենի «քաջարվեստ վարպետ» լինելը կամ Յուսուֆյանի թավջութակ նվագելը: Բայց սրանք այն անհրաժեշտ «մանրուքներն» են, առանց որոնց այդ կերպարները կաղքատանային ու կխուճանային: Նույնպիսի շահեկան մանրամասներ են Մրմրյանի կնատյացության, Ասատուրի ամեն ինչում «կարգ ու կանոնի» սիրահար, Տաղավարյանի մեկուսացած խառնվածքի մասին հիշատակումները:

Դիմանկարներում կարելի է նկատել կառուցվածքային մի օրինաչափություն: Զիչ բացառություններով Ձոհրապի կերպարային բնութագրումներին նախորդում կամ ուղեկցում են դեմքերի արտաքինի հաճախ բավականաչափ համգամանակի նկարագրությունները: Իսկ տասը ստեղծագործություն էլ եզրափակվում է պատկերվողի ապագայի մասին կռահություններով, որոնք սովորաբար սկսվում են հարցումներով. «Իր ապագա՞ն», «Ի՞նչ պիտի ըլլա Եղիային վախճանը», «Իր վերջավորությունը», «Իր վե՞րջը», «Ապագա՞ն»: Թե մեկը և թե մյուսը գեղարվեստական հնարքներ են, բայց եթե արտաքինի նկարագրությունը տարածված միջոց էր (հիշենք թեկուզ Մամուրյանի «Հայկական նամականիք» կամ Պարոնյանի «Ազգային ջոջերը») ապա երկրորդը՝ գալիքի կանխատեսումները, որպես այդպիսին Ձոհրապ դիմանկարչի նորամուծությունն է:

Արտաքինի նկարագրությունը Ձոհրապի համար ինչ-որ հարդարանք չէ և չի հետապնդում պատկերը գեղազարդելու կամ դիտելի դարձնելու միտում: Հատկանշականն այն է, որ հեղինակը դրանք դարձնում է կերպարի ներաշխարհի մեջ թափանցելու, լուծելու ի հայտ բերելու միջոց: Հրանտ Ասատուրի արտաքինը, օրինակ, մատնում է նրա «մասնագիտությունը». «Ամառ ծմեռ, առտու իրիկուն, ահագին ծրարներ, հսկա դեզեր հայերեն լրագիրներու, հանդեսներու որոնք իր երկու դիվ գրպաններեն դուրս կը սպրդին, գլուխնին կը հանեն, կարծես շնչահեղձ չըլլալու սարսափով: Շատ անգամներ ալ տետրակներ, սեղմված թևին տակ, երբեմն գիրքերու ամբողջ հատորներ զորս տեղե տեղ կը փոխադրե ամեն օր, կը տանի կը բերե, կը շտկե, կը մաքրե, կը գոցե, կը բանա, կը նոթագրե» (Եժ, Ա, էջ 504): Ահավասիկ և Արփ. Արփիարյանը.

«Տժգույն՝ իր ոճին պես, սգավոր՝ իր գրվածոց մեջ տիրող ոգվույն նման...»: Ահա և Քեչյանը. «Իր դեմքը՝ ոճին խստությունը չունի. գիրուկ, հսկա, խնձորի պես կլոր գունագեղ երես մը, որուն վրա ամեն ինչ հեգություն, չափավորություն է. բացի ճակտեն որուն վրա տագմապալ մտքի մը բոլոր վրդովումները կը կարդացվին» (Եժ, Ա, էջ 452): Այսպես նաև բոլոր մյուս դեմքերը:

Ասատուրի դիմանկարն ուրվագծելիս հեղինակը նրան հանդիպադրում, ավելի ճիշտ՝ հակադրում է մի «ուրիշ» անձնավորության, ընդ որում այս վերջինը... ինքը՝ Ջոհրապ անհատականությունն է: Նա տալիս է ինքնաբերութագրումներ, անում ինքնախոստովանություններ, որոնք երբեմն ինքնախարազանումներ են. «Ես որ համակ զարտուղություն եմ, այս չափված ձևված մտքին հետ բարեկամ եմ միանգամայն», «Ես երանի կուտամ իրեն. ատելութենե անմասն եղող իր հոգիին վրա կը նախանձի իմինս որ չարությամբ լեցուն է», իրեն համարում է մեկն այն «ապիկարներից», որոնք ուղե կոխած տեղերնին անպատճառ բան մը կը կոտրեն, կը թափեն», հավատացնում, որ իր ներսում բնակվում է «փառասիրության սատանան» (Եժ, Ա, էջ 506, 507) և այլն: Այս քնորոշումներն, իհարկե, գեղարվեստական ինքնօրինակ պայմանականություններ են և չպետք է ընկալվեն ուղղակիորեն: Բայց այդ որակումների մեջ կա մեկը, որ ամբողջովին ճշմարիտ է. դա Ջոհրապի՝ որպես մտածողի ու արվեստագետի զարտուղի խառնվածքին վերաբերող խոստովանանքն է: Իբրև գրող՝ «նորավեպի իշխանը» «կարգի ու կանոնի» սիրահար չէ, նրա համար գոյություն չունեն կանոնակարգված չափանիշներ, պարտադիր նորմեր: Այդ «զարտուղությունը» երևան է գալիս նաև դիմանկարներում. նրա անձը, անհատական «ես»-ը հաճախ է ծիկրակում, այլոց տրված բնութագրումներում չի մոռանում իրեն, խոսում է իր նախասիրությունների մասին. «Պինդգլուխ աշխարհաբարյան մըն էի և եմ» (Եժ, Ա, էջ 493), «Իմ մասիս չեմ ներեր որ մեկը դեմս ելլե ու գրած լեզվիս չի հավնի» (Եժ, Ա, էջ 515):

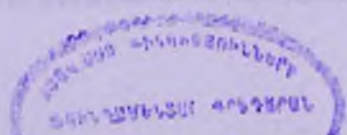
Պատեհ առիթներով Ջոհրապ դիմանկարիչը սիրում է խորհրդածել: Երբեմն նրա մտորումներում դարձյալ աչքի է զարնում զարտուղությունը: Դիմանկարներից մեկում, օրինակ, գրում է. «Ես կը կարծեմ որ կարդացված գիրք մը մոռցվելու է. կը վախճամ որ դարձյալ ծանր ճշմարտագանցություն մը

ըսած չըլլամ առաջ նետելով այս գաղափարը որ. ամենալավ կը խոստովանիմ թե, իմ էն սիրած գաղափարներես մեկն է. ասոր համա՞ր է արդյոք որ այն սուղ վայրկյաններուս մեջ զոր ընթերցանության կը հատկացնեմ, ակնարկ մը կը նետեմ ու կ'անցնիմ գրքի էջերուն վրայեն, զանոնք ավելի աչքե անցուցած ըլլալու քան թե անոնցմե բան մը հիշելու նպատակով» (ԵԺ, Ա, էջ 516): Բարեբախտաբար, նման խոտորումները չեն առավելակշռում. բնութագրիչը առողջ, խորունկ խոհերն ու մտածություններն են: Ահա այդպիսի երկու դատողություն, որոնք վերաբերում են գեղագիտական ու գիտական խնդիրների. «Բանաստեղծները աստղաբաշխներու նմանցուցած են միշտ, որոնք իրենց դիտակի ապակիներեն երբեք ճշդություն չեն կրցած տեսնել ու վայելել. շատ մեծ, կամ շատ փոքր կ'երևան առարկաները իրենց... Ասոր համար է որ քերթողները ճշմարտութենե շատ անդին կամ շատ ասդին պիտի մնան. այս է իրենց ճակատագիրը. լալու կամ խնդալու կարող են միայն» («Թովմաս Թերզյան», ԵԺ, Ա, էջ 475): Երկրորդը բանասիրությանը ներկայացվող լիովին ճշմարտացի պահանջ է. «Ըստ իս, ոչ այնքան հավաքելու որքան դատելու մեջն է անհկա (բանասիրությունը.- Ալ.Մ.). ոչ այնչափ կարդալու որքան իմաստը հանելու մեջ, ոչ այնչափ կանթեղները քովե քով շարելու բազմապատկելու՝ որքան զանոնք վառելու մեջ» (ԵԺ, Ա, էջ 509):

Սի դիտարկում ես: Զոհրապի դիմանկարները տպավորությունների անձնականությամբ, ինքնադրոշմ մոտեցումներով երբեմն-երբեմն հարուցել են ժամանակի մտավորականների տարակուսանքը: Մենք արդեն ծանոթ ենք «Միսաքյանի» առթիվ Զրադդի դժգոհությանը: Ներկայացնենք ես երկու փաստ:

Տպագրելով «Վահան վարդապետ Տեր Մինասյան» դիմանկարը՝ Վահան Թեքեյանը կից ծանոթագրության մեջ չէր թաքցնում իր տարակարծությունը հեղինակի հետ: Նշելով, որ «Ծանոթ դեմքերը» «ոսկեշարք» է և «ասկե քանի մը տարի առաջ Պոլսո պարբերական մամուլին զարդը կը կազմին», նա հարկ էր համարում զգուշացնել, թե «հոդվածագիրը (Զոհրապը.- Ալ.Մ.) «այս տխրածանոթ դեմքին» «գրական կարողության գովեստը կ'ընե հոս մասնավորապես»¹: Թեքեյանը ավելի որոշակի արտահայտվեց գրեթե չորս

¹ «Շիրակ», ամսաթերթ, Ադեքսանդրիա, 1905, Ա հատոր, թիվ 4, էջ 250:

տասնամյակ անց (1943) հրապարակած հուշերում: Անդրադառնալով վերոբերյալ ծանոթագրությանը՝ նա գրել է. «... Անով կ'ընեի լուրջ վերապահություն մը Վահան վարդապետի անձի մասին, որովհետև անոր լրտեսի համբավը հասած էր մինչև հոս (Եգիպտոս.- Ալ.Մ.) ու Ձոհրապի հողվածը բավական խիստ չէր այդ մասին, նույնիսկ ան շատ մը փաղաքշական էր ըստ իս»¹:

Երրորդ առարկոլը Արտաշես Հարությունյանն է: «Թովմաս Թերզյան» գրական դիմաստվերում քննադատը թեև խոստովանում է, որ «Գրիգոր Ձոհրապ իր վարպետի ճարտար գրչով, հրապուրոտ դեմք մը շինած է անոր իր Ծանոթ ղեմքերու գեղեցիկ շարքի մեջ», բայց ըստ էության հակադրվում է նրան և պնդում. «Ամբողջովին օտար տպավորություններով կազմված խմոր մըն է ան (Թերզյանը.- Ալ.Մ.), զուրկ ինքնուրույն նկարագրեն, համեն ու հոտեն», չունի «չեշտված ու կարկառուն բանաստեղծական անհատականություն», և եզրակացնում է. «Իր ոտանավորը ավելի ողորմելի է քան միջակությունը»²:

Մենք փորձեցինք ընդհանուր գծերով արժևորել Գրիգոր Ձոհրապի գրական դիմանկարները: Իրենց բոլոր «զարտուղություններով», վիճելի կողմերով հանդերձ՝ դրանք ժանրային ու զաղափարագեղագիտական մատնանշված առանձնահատկություններով իսկապես «նոր սեռ» էին ժամանակի հայ գրականության և, ինչու չէ, նաև ժանրի պատմության մեջ առհասարակ:

¹ Վահան Թեքեյանի հուշերը Ձոհրապի մասին, «Ազգ» օրաթերթ, Երևան, 2000, 8 հունիսի, թիվ 105:

² Արտաշես Հարությունյան, Գրական դիմաստվերներ, «Թովմաս Թերզյան», «Արևելյան մամուլ», 1903, 30 օգոստոսի, թիվ 35, էջ 828, 829: